

Tweestromenland

Cirkels van verandering

Kroniek

Luc De Man

Tweestromenland

"Let the great world spin forever down the ringing grooves of change."

*"Laat de grote wereld altijd verder blijven draaien door de galmende
groeven van verandering."*

Alfred, Lord Tennyson (1809 – 1892)

Uit: Locksley Hall

"Wat volgt, staat altijd in verband met wat eraan voorafging"

Marcus Aurelius,
Romeins Keizer van 121 tot 180 na Chr.

Uit: Meditaties

Auteur: Luc De Man
ISBN: 9789403804347

© Luc De Man
2025

Uitgegeven door Bookmundo

Proloog

Toen, februari 2016

Zeven gemiste oproepen stonden er op het display van zijn Samsung toen hij zijn telefoon nakeek tijdens de middagpauze. Zeven, waarvan vier van dezelfde oproeper met het kengetal 09. De laatste twee cijfers kwamen hem bekend voor, maar precies kon hij ze niet thuisbrengen. Vier pogingen om hem te contacteren: dat is ofwel een hardnekkige vergissing, een *butt call* of een dringende oproep. Bij de laatste 09 werd verwezen naar een ingesproken boodschap. Hij zonderde zich af om de boodschap te beluisteren.

Samen met een collega zou hij in Oudenaarde de dag volpraten voor potentiële leidinggevendenden die kwamen proeven of leidinggeven iets voor hen zou zijn. Want leidinggeven doet wat met een mens, hadden ze van horen zeggen. Op 5555 had de beller inderdaad iets ingesproken. Of hij *asap* naar het woonzorgcentrum kon komen. Er moest dringend een document worden ondertekend, opdat zijn vader recht kon blijven hebben op een rolstoel. En dat zeven uur vanavond de deadline was om van een tussenkomst te kunnen genieten, zei een bezorgde secretariaatsmedewerker die hem niet onbekend voorkwam.

Deadline. Het woord deed iets met hem, maar een woordspeling over de leeftijd van zijn vader kon hij niet meteen opbrengen in het overleg met de collega over de manier waarop ze de vorming die dag verder zouden aanpakken. 19u kon haalbaar zijn als ze het laatste woord aan de cursisten zouden geven om 16u. Als het verkeer wat mee wou, zou 18u zelfs haalbaar zijn, ruim voor de deadline.

Het verkeer deed niet lastig, zodat hij zijn vader nog kon meehelpen bij het eten geven, rustig, met anekdotes erbij waarover ze het de vorige keren ook hadden. Zijn vader was geen onaangename hoogbejaarde. Ook niet nadat hij toenemend hulp nodig had. Het zelfstandig stappen lukte niet meer en incontinentie kwam soms ongevraagd, onverwittigd, ongepast. Maar geen klacht kwam over zijn lippen.

Geen klacht, ook niet toen hij als gevolg van een heupoperatie na een val blind geworden was omwille van bloed dat op het verkeerde mo-

ment op de verkeerde plaats klonterde. Hij had er lange tijd geen weet van dat zijn linkeroog niet meer deed waarvoor het bedoeld is; zijn rechteroog had de functie afdoende overgenomen. Zijn dieptezicht was wel niet meer als voorheen, zo bleek geregeld toen hij soep opschepte, maar dat zal de leeftijd zijn zeker, vergoelijkte een verzorgende.

Bij toeval ontdekte hij het oogfalen toen hij, om zijn bril nog eens op te poetsen, zijn rechteroog sloot en niets meer zag. In beheerste paniek zocht hij het oproepbelletje. Een meer systematisch onderzoek stelde inderdaad vast dat het linkeroog faalde. Wat meer was: het rechteroog zou het na niet al te lange tijd ook niet meer doen. Vervelend en ongemakkelijk, maar voor hem geen aanleiding om te klagen. Hij praatte er even over, kon het plaatsen.

Blind zijn doet iets met een mens die bijna een volle eeuw lang alles rondom zich precies waarnam, en zijn ogen royaal de kost gaf bij aangename belevingen om ze verbaal te kunnen bewerken tot boeiende verhalen met pittige details. Stelselmatig vulde hij wat hij hoorde, rook, voelde maar niet zag aan met wat zijn omgeving 'eigenaardigheden' noemde. Voor hem deden zijn aanvullingen de waarnemingen kloppen. Wat hij hoorde, voelde of rook moest immers allemaal in overeenstemming zijn met wat hij dacht. Een dagtaak tijdens die lange eenzame uren op zijn kamer, zonder tegenspraak, correctie of aanvulling door bezoek, passanten of personeel.

Als boekhouder had hij tijdens zijn professionele loopbaan een secure basishouding ontwikkeld. Vanuit die ingesteldheid trachtte hij destijds in familiale debatten veranderingen in maatschappelijke strekkingen en tijdsgeest te duiden met argumenten. Op basis van een selectie van feiten waagde hij het bovendien om evoluties te voorspellen. Niet als een evangelie, maar het neigde er soms naar. Een werkpuntje, insinueerde zijn vrouw.

~ ~

De laatste tijd echter werd het lastig luisteren naar zijn verklaringen voor prikkels die hij ontving tijdens de dag. Het maakte het bezoek onwennig en aarzelend. De vertaling van ervaringen tijdens zijn dromen werd vreemder. Een bezoekomoment werd telkens uitgebreid in

beslag genomen door het relaas van voorstellingen die hij dacht 'gezien' te hebben, van hoe hij ze aan elkaar bedacht bij het wakker worden.

Rond Kerst van dat jaar vertelde hij met aanstekelijk enthousiasme dat er een koor in zijn kamer was gekomen dat voor hem kwam zingen. In de feiten ging het om een relaas van de betekenis die hij gaf aan de geluiden van de tv die doorlopend aanstond. Het bezoek knipoogde even, liet hem in zijn waarde.

Ook toen hij in volle overtuiging vertelde over zijn ontsnapping de voorbije nacht. Hij was naar Brugge getrokken om zijn tweede zoon op te halen, hoewel die al wat jaren geleden overleden was. Eerst kwam die niet opdagen, maar een voorbijfietsende, behulpzame politieagent zou hem de plaats gewezen hebben waar zijn zoon op hem stond te wachten. Samen waren ze dan naar huis gereden; bij dat laatste verdween de spanning in zijn verhaal, hij kwam tot rust want 'eind goed al goed'. Ze reden met een Fiat, voegde hij gedecideerd toe, een blauwe.

Op zondag 31 januari van dat jaar fabuleerde hij verward terwijl op tv het wereldkampioenschap veldrijden werd gereden in Heusden-Zolder. Hij beweerde stellig dat de bondscoach ook hem gevraagd had om deel te nemen. Hij voegde er meteen aan toe dat hij niet was ingegaan op die vraag, want "het zijn nu de jonge gasten die het moeten doen". Wat Van Aert deed die dag.

Vanwaar die gedachten die hij die middag een drietal keer herhaalde, vroegen zijn dochter en zoon zich af. Ze zouden aan de bevoegde artsen vragen of dit kon gelinkt worden aan de blindheid. Of waren het smeulende resten van vroeger verlangen die nu een uitweg zochten via die verhalen? Of was er meer aan de hand? Dementie zat immers steeds op de loer, maar werd gecamoufleerd door een verbale overtuigingskracht die de naasten van dementerenden vaker misleidt.

~ ~

De zondag nadien kwam hard binnen bij zijn zoon die op bezoek was. Een halfjaar voordien had zijn vader het kortverblijf moeten verlaten waar hij toen resideerde, wegens al te lang verblijf volgens de tegemoetkomingsregels. Dochter en zoon moesten toen op zoek naar aan-

gepaste opvang voor lange duur. Omdat de tijd drong, aanvaardden zijn kinderen, die een zorgvolmacht hadden, een aanbod voor verblijf in het woonzorgcentrum dicht bij het ouderlijk huis. “Er is een plaats vrijgekomen,” zoals men het overlijden van een bewoner noemde. Weliswaar op de gesloten afdeling voor ernstig dementerenden. Op die verdieping doolden ze overdag rond en ook ’s nachts kon het er behoorlijk druk zijn.

~ ~

Die zondag vertelde zijn vader hem dat hij lotgenoten in de gemeenschappelijke ruimte onder elkaar had horen zeggen dat ze opgesloten waren door hun kinderen, beroofd van hun vrijheid. Hij was helemaal over zijn toeren! Opgesloten worden door je kinderen en niet vrij kunnen beslissen waar je naartoe kon. Zou hij zo zijn leven moeten eindigen? Opgesloten, ontdaan van vrijheid. Hij, een man die op zijn zelfstandigheid stond, op zijn vrijheid, die zijn vrouw “*zijn goestinge*” noemde.

Weer op zijn kamer deed hij aan ‘blind decoderen’. Met vooruitgestoken wijsvinger duwde hij op ingebeelde drukknoppen 0108 in een poging om via zijn geboortedatum de code te kunnen kraken. Hij bleef maar blind intikken: 0801, 1291, 1921 – met toenemende opgejaagde verwardheid. Een poging tot duiding door de verzorgster over waar hij was en dat hij wél buiten mocht als hij dit zou vragen omdat hij een ander soort bewoner was, kon zijn angstige grimassen niet tot rust brengen.

~ ~

Dat blindheid hem in volle aangezicht had getroffen, spoorde niet met wat hij bij volle leven ondernam om ‘zijn ogen te sparen’. Het scoorde hoog in de top-tien van zijn zelfzorgissues. Daartoe behoorde ook het ‘rechten van de rug’, *evidence informed* via de schouw hoge spiegel waarvoor je hem meermaals kon betrappen op nieuwe poses met rechte rug. Ook legde hij zich erop toe om fronslijnen te weren van het gelaat – bij zichzelf, maar ook bij de gezinsleden die hij ervoor onderbrak bij het praten. Ook bij zijn vrouw, door met zijn handpalm de rimpels weg te strijken. Niet dat ze door hem een rimpelloos bestaan kende, maar laat ons daarover nu niet uitwijden.

In zijn denken kenden huid en organen een houdbaarheidsdatum die je moest respecteren. Je kon de termijn wel verlengen door huid en organen te koesteren. Zo diende een bril meermalen per dag gepoetst te worden, te blinken om de ogen vrije baan te geven, ze niet te overprikken met vingerafdrukken of sporen van oogvocht na een luide nies- of lachbui. Die materiaalzorg nam hij zelf op, of hij besteedde ze uit aan zijn vrouw die zich altijd graag zorgzaam opstelde voor anderen. Toen hij met het ouder worden iets vaker induttede dan enkel tijdens het obligate middagdutje, motiveerde hij dat als momenten van rust voor de ogen; ze moesten nog lang meegaan. Sinds een cataract-operatie keek hij tv met een zonnebril in de verduisterde woonkamer.

Bij zelfzorg hoorde daarnaast voldoende en met smaak eten. In de voorziening waren het hoogtepunten in een overigens vrij voorspelbare dag. Ook die woensdag toen zijn zoon het rolstoeldocument kwam handtekenen. Toen het dessert was opgediend, wilde hij hulp bij een gewoonte die hij al enige tijd in ere hield: een kiwi savoureren.

Dat fruit had hij lange tijd van zich afgehouden; het was fruit van de moderniteit, vond hij, en bovendien geïmporteerd terwijl er zoveel lekkers van eigen bodem voorhanden was. Dat dit fruit enkel tijdens het daarvoor voorziene seizoen was voorbehouden, deerde niet. Telkens keek hij uit naar de opeenvolging van de jaargetijden, naar wat ze opnieuw voor lekkers te bieden hadden. Het varieerde het eetgedrag, altijd vers en gezond, want *“an apple a day keeps the doctor away”*, wist hij anderen te bezweren.

Zijn schoondochter kon hem een jaar voordien overtuigen toch eens een kiwi te proberen. Hij was meteen verkocht. Hij genoot van de zure frisheid en vooral: het zorgde voor een vlotte darmpassage, zo had hij onthouden. Fruit was altijd een basisbestanddeel in zijn eetgedrag. Al in zijn vroege jeugd had hij de diverse appel- en perensoorten maar voor het plukken in de uitgestrekte boomgaard bij het ouderlijk huis. De enige restant van de bloemenkwekerij van zijn vader.

Nog maar net had hij zijn handen schoongemaakt na de kiwi toen hij licht geagiteerd zijn zoon vroeg hem uit de rolstoel te helpen naar het toilet. Met zijn grote lengte was hij goed voor heel wat te dragen kilo's lichaam. Zijn zoon drukte op de rode knop voor assistentie van het

zorgpersoneel dat er gelukkig voor beiden vlug was. De tiltechnieken deden als altijd wonderen. Met uitgesproken opluchting haalden de zorgkundige en zijn zoon een veilige landing.

Maar blijkbaar was de aandrang verdwenen. Zijn vader zat verveeld met het pijnlijk lange uitblijven. Hij had vooral te doen met de medebewoners die ook recht hadden op zorg, oordeelde hij. Hij vroeg met nadruk: "Zuster, wil u alstublieft via de micro aan al de burens hier zeggen dat het mijn schuld is dat ze nu geen verzorgster kunnen hebben voor hulp, dat het uw schuld niet is, maar de mijne, alstublieft doe mij dat plezier en blijf nog even bij mij."

In de kamer kreeg zijn zoon het lastig. Hij veegde wat tranen weg terwijl hij het rolstoeldocument handtekende, zoals gevraagd aan de telefoon die middag. Met een gevoel van lafheid en onmacht liet hij, in conflict met zichzelf, zijn vader achter. Onhandig, onwaardig, zonder afscheid te nemen.

~ ~

De dag nadien zat zijn zoon in Brussel een vergadering voor van een overleg met betrokken partijen binnen het onderwijsveld. Het overleg ging over en weer over verandering in de organisatie die doorgaans met een logge tanker vergeleken wordt, die vaak in de knoop zit met stuurboord om vooral een eigen koers te kunnen bepalen en knopen te maken op kruissnelheid.

Rond 11u werd aangeklopt. Er was een telefoon die hij meteen moest aannemen – hij had zijn gsm op stil gezet, maar men wist hem te vinden. De behandelende arts in het woonzorgcentrum vroeg een standpunt bij een beslissing die ze moesten nemen. Zijn vader was die morgen niet wakker te krijgen. Na vier uur vond de verpleging de toestand van die aard dat handelen nodig was. De arts was erbij geroepen. Ze beoordeelde de toestand als ernstig, niet zomaar als 'niet wakker te krijgen'.

Een vermoeden van een epileptische aanval konden ze laten vaststellen in het gespecialiseerd ziekenhuis. Allicht zou men er adviseren voor een ingreep om alsnog het leven te kunnen verderzetten. De arts vroeg aan de telefoon of ze daarvoor toestemming kon krijgen. Zoon en zus moesten er rekening mee houden dat hun vader de operatieve

ingreep in het beste geval wel kon overleven, maar ook dat hij niet helemaal ongeschonden uit het traject zou kunnen komen. Het was geen risicoloze ingreep.

En er was een alternatief, opperde de arts zakelijk. Met het woonzorgcentrum was voordien immers afgesproken geen medische ingreep te wagen die levensbedreigend kon zijn. Het alternatief hield in dat men het leven liet verderzetten zoals het zich aandiende. Sedatie kon opgestart worden.

De zoon kocht bedenktijd en overlegmarge met de naaste familie tijdens de treinrit naar het woonzorgcentrum. Zijn zus en schoonbroer pikten hem op aan het station. Het ritje naar het centrum was beladen. Hoewel een beslissing voor de hand lag, was het toch moeilijk om dit tegen elkaar uit te spreken. En hoe zouden ze zijn vrouw, hun moeder, hierbij betrekken? In die momenten doet een vertrouwensvolle broer-zus-verhouding goed, gerijpt tijdens momenten van samen lachen en samen huilen. Na een gesprek met de arts en de verpleegkundige die de sedatie zouden begeleiden, beslisten ze tot deze optie. Andere opties dan de risicovolle waren er niet.

De kleinkinderen die zich over de middag konden vrijmaken, sijpelden gehaast binnen, verrast bij de aanblik van hun zwaar ademende, diep slapende opa. Omdat de kans bestond dat opa nog kon horen en begrijpen wat men zei, werd op de gang, arm in arm, de beslissing toegelicht en beargumenteerd. Ze stonden er allemaal achter.

De subcutane pomp werd geplaatst met midazolam om hem slapende te houden en de pijn te onderdrukken die hij zou kunnen voelen. Dan zou het leven nog even verdergaan op de invoegstrook naar 'Af', enkel gevoed door wat hij nog in zich had de volgende uren.

Het 'Af' zoals in *'Afscheid nemen'* en het broertje ervan *'Afstand nemen'*. Hij zou dan deel worden van het verleden dat de naasten onder elkaar zouden oproepen met verhalen van toen, anekdotes en feiten die voor hen betekenis hebben. Gekleurd en hertaald in een taal die dan van een heden zal zijn. Verhalen, stopwoorden, scherts, gewoontes, geheimen en waarover toen niet gesproken werd. Ze zouden zijn leven fragmenteren in het patchwork van herinneringen. Elk zou vanaf dan als curator dienstdoen van hun herinneringen aan hem. Als een *artist*

in residence vanuit eigen goeddenken en referentiekaders herinneringen bewerken, selecteren, vernauwen of verbreden, romantiseren, ridiculiseren of uitvergrooten. Het zou allemaal onroerend erfgoed worden, vaak ontroerend verteld. Wie het 'toen' laat resoneren in het 'heden' kan er tendensen van een tijd in lezen en er al dan niet parallellen in herkennen met de eigen tijd en tijdsgeest.

Het 'Af' zoals in *'Afremmen'*. Afremmen van emoties die meteen na het telefoontje van de arts de bovenhand trachtten te nemen op de ratio, in een smeltkroes van angst, verdriet, frustratie, schuld ... Zijn zus en hij zouden hun moeder in een afgesproken bewoording informeren en om beurt bij hem 'waken'. Uren van starend toezicht houden, zetten emoties in sluimerstand of werden overstemd door wat zou moeten geregeld worden bij finaal Af.

Het 'Af' zoals in *'Aflossing van de wacht'*. Zoals hij er daar rustig bijlag, straalde hij zelfbewustzijn uit. Hij bleef voor zijn kinderen steeds het statuut aannemen dat hij zelf als *pater familias* betitelde. Daar was hij best trots op, hij zei het steeds met een rechte rug, vanuit allure. Hij, de *pater familias* van drie kinderen, acht kleinkinderen en toen nog vijftien achterkleinkinderen, met een vermelding voor het sterrenkind dat bij de geboorte overleed.

~ ~

'Af' was geen ongenode gast voor hem, hij was er klaar voor. Zijn cirkel was rond geleefd, hij had er zich al een tijd op voorbereid, materieel en mentaal. Inclusief de gedachte aan wie op zijn begrafenis zou aanwezig zijn. Hij beleefde een preview van zijn afscheid. Hij verbaasde met zijn *'ars moriendi'*, de kunst van het sterven. Het zorgde voor rust, want alles klopte.

Toen hij pas in het woonzorgcentrum introk, waren met de notaris de administratieve plichtplegingen geregeld. Omdat hij blind was, moesten twee onafhankelijke getuigen met de notaris vaststellen dat hij in vrijheid en bij verstand de tekst zelfstandig handtekenende. De man die door scholing en jarenlange schrijfpraktijk een bijzonder leesbaar geschrift had, moest geholpen worden. Hij diende met de pen te handtekenen, vanaf de hand van een getuige tot de hand van de notaris. Het werd een golvende lijn die voor zijn handtekening moest doorgaan,

zijn fierheid voorbij. Zijn vrouw, zijn 'Gientje', zat ingehouden te wenen bij de aanblik, haar fierheid voorbij.

~ ~

Het was lang wachten op de invoegstrook naar Af. Familieleden stonden er om beurten bij, in beladen stilte, elkaar ondersteunend, met respect voor elkaars verdriet en momenten van zwakte en vermoeidheid. Als toezichthouders bij een langzaam proces. De laatste fase van het leven, universeel, van alle tijden over culturen heen. De eindfase wordt sinds jaar en dag, waar ook, gekaderd en begeleid in verscheidenheid aan waakstijlen en -gebruiken, met of zonder wierook of andere geur- en sfeerbrengers, met of zonder ondersteunende gezangen en gebeden, met of zonder de gemeenschap, al dan niet in eigen mid-den, besloten of in de natuur.

De voorziening waar hij verbleef, koos voor een eindbegeleiding in overeenstemming met hoe men er dacht over wie of wat het lot van de mens in handen heeft. Dat is niet de persoon zelf die afscheid neemt van het leven. Niet dat hij bij leven voor een ander lot had gekozen ... Wel had hij ooit tegen zijn dochter eens luidop overwogen om zijn lot in eigen handen te nemen en dit ook administratief te regelen. Dat zat zo. Zijn zoon en diens vrouw waren 's morgens naar een uitvaart geweest waarop Manu Keirse het woord nam en geheel in overeenstemming met zijn denken het levenseinde bij zijn eigen zus memoreerde. Dat voelde goed, zeiden ze, toen ze op de middag zijn vader een gelukkige verjaardag kwamen wensen. Toen zijn dochter en haar man in de namiddag met hun warme wensen op bezoek kwamen, begon hij er zelf over. Dat hij de woorden van Keirse misschien wel op zichzelf zou toepassen. Hij had trouwens boeken van hem over dit thema gelezen en goed bevonden, uitgegeven door het Davidsfonds, een onverdachte bron voor hem. Zoals ook Brepols en Uitgeverij Averbode zijn 'goede pers' waren.

Het woord 'euthanasie' was gevallen. Bij zijn dochter. Bij zijn zoon kreeg hij het nooit over de lippen.

~ ~

Dochter, zoon, hun partners en enkele kleinkinderen waakten om beurten bij hem. Geen van hen kon zich ervaringsdeskundige noemen, maar waken ging vanzelf. Ze zorgden voor hem in rust, fluisterden,

bleven wakker, keken toe hoe een man van hen vervreemdde. Op advies van de palliatieve zorg mochten ze de medicatie verhogen bij een kreun, even stokken van de adem of optillen van een vinger als ze dit als een teken van pijn interpreteerden.

Uren sleten traag, gesprekken raakten soms moeizaam van de grond. Wachten op iets dat komen gaat, kost energie omdat je niets anders doet dan angst onderdrukken, alert zijn voor iets waarover je geen controle hebt. Verpleegkundigen van het centrum boden heel tactvol een kampeerbedje aan zodat ze om beurten konden rusten. Een opdracht die zelden lukte, daarvoor gingen de gedachten te veel met hen aan de haal, ver weg van innerlijke rust.

“Moge onze Heer Jezus Christus door deze heilige zalving en door Zijn liefdevolle barmhartigheid u bijstaan met de genade van Zijn Heilige Geest. Moge Hij u van zonden bevrijden, u heil brengen en verlichting geven,” zei de geestelijke die door het centrum gesommeerd werd het heilig oliesel toe te dienen, als voorbereiding op het hiernamaals, zoals dat heet.

“Barmhartigheid!” Net dat woord bracht hem de laatste jaren in diepe twijfel over die god. Redelijk radeloos op het einde deelde hij zijn kwelling met wie het horen wilde, en ook wel eens met mensen die het niet wilden horen. Hij wist geen antwoord op zijn existentiële vragen. Waarom die god van hem, waarvan gezegd werd dat die barmhartig én goedertieren was, kon toelaten dat het leven onbarmhartig kon zijn. Hij voelde zich vooral bezwaard, door zijn god verlaten, door wat zich in de wereld rondom hem afspeelde. Hoe mensen die hij goed noemde, ‘brave mensen’, getroffen werden. Ernaar handelen en die brave mensen bijstaan met wat hij kon en waarin hij ervaring had, zat niet in zijn aard. Dat compenseerde zijn vrouw in hoge mate. Ook daarom was hij fier op haar. Wat zij deed was een alibi om zelf niet tot handelen over te gaan. Hij loofde publiek haar sociaal engagement en inlevingsvermogen als was het een pluim op zijn hoed, een meerwaarde voor zichzelf.

~ ~

Diezelfde zaterdag was het druk op het kamertje. De geur van ziekenzalving was nog maar net vervlogen toen de verplegende die de sedatie begeleidde samen met een collega nog eens kwam polsen naar de

draagkracht bij het waken. Ze kwamen van een studiedag waar ze naar eigen zeggen veel hadden meegekregen over zingeving bij het afscheid zoals het in het centrum wordt aangepakt. Het dient gezegd: hun bezoek deed goed. Dat ze na 18u op een zaterdagavond nog eens langskwamen, werd niet als pure professionaliteit ervaren. Hun gehele houding sterkte de familie om de lange nacht in te gaan van een koele februarimaand.

Daar zaten ze dan, de zoon en zijn vrouw, samen met de kleinzoon die de plaats innam van de overleden andere zoon. De dochter en haar man zouden het de volgende ochtend van hen overnemen. Met z'n drieën was er tijd en ruimte voor stille gesprekken. De kleinzoon vertelde in dankbare herinnering over zijn overleden vader, zijn levensstijl, zijn grappen, zijn goed vaderschap tijdens de jaren dat ze samen waren.

Gesprekken die eerder hadden gemoeten maar niet aan bod kwamen, waren nu zo makkelijk, zo voor de hand liggend. Weg van pathos en zeemzoetigheid. Wat hield hen vroeger tegen? Wat waren de handremmen en wie hanteerde die? Zonder het expliciet te zeggen namen ze de openheid over van de man bij wie ze nu waakten. Tenminste zijn houding de laatste maanden waarin hij onverwacht open sprak over ervaringen en bedenkingen die hij nooit eerder uitte. Over zijn liefdesleven voor het huwelijk, over zijn houding tegenover zijn moeder, zijn 'mamaatje', over lusten en lasten in zijn huwelijk en over de fouten die hij naar eigen zeggen had gemaakt.

Lastig om horen soms, maar elk kon een rugzak rijkelijk vullen om straks, in een leven zonder hem, met hem verder te leven zoals hij werkelijk geweest was – maar zoals ze hem toen niet hadden gekend.

De kleinzoon slaagde er bijwijlen in een zwaarwegende sfeer eens te doorbreken. Zijn vertelstijl boeide. In alle ernst wist hij zijn verhalen fluisterend te vertellen. Tot hij uit het niets met een kwinkslag de ernst doorbrak. In het besef dat lachen nu 'zonevreemd' zou zijn, lachten ze wat gegeneerd achter hun hand. Die stijl om ernst te doorprikken had hij van zijn vader en van zijn oma, de vrouw van de man bij wie ze waakten.

Om middernacht ging de kleinzoon naar huis. Daar zaten ze dan met zijn tweeën. Wachten op wat komen moest. Terwijl de ene een rustbeurt op het kampeerbedje probeerde, stelde de andere een ontwerp van tekst op die zou kunnen dienen voor het afscheidskaartje bij de uitvaart.

Toen ze meer tekenen van onrust merkten, was een van hen steeds naast hem. Telkens zijn ademen even stokte, zijn gezicht verkrampste, nam zijn zoon zijn hand vast, zei tegen hem dat hij bij hem was en hij rustig mocht zijn. Wat moest komen, kwam uiteindelijk plots. Ze zwegen beiden en dachten iets in de zin van: "Het is volbracht."

Zo stonden ze daar zwijgend bij de overledene. Ze verwittigden de nachtpost die de arts opriep om de dood vast te stellen. Ineens ging alles snel in de stille kille nacht, *'into the dead of night'*. Ze vertrokken naar het leven van alledag. Na het intikken van 9050, de code om buiten te geraken.

~ ~

Toen de dochter om 8u de volgende morgen door haar broer op de hoogte werd gebracht, was het stil aan de andere kant. Stille tranen waren hoorbaar. Ze ging met haar man naar het ouderlijk huis om haar moeder op te halen voor een laatste groet.

Gelaten, dof door de emoties van de laatste dagen, kwam de vrouw bij haar man. Met de duim van haar rechterhand deed ze wat ze in jaren niet meer had gedaan. Ze raakte zijn rimpelloze voorhoofd aan en tekende een kruisje, zoals ze het lang geleden aan haar kleine kinderen gaf. En aan haar kleinkinderen, maar die vonden dat vreemd.

Ze plofte zich in de zetel naast het bed, staarde naar de grond. Dacht ze aan de spannende begintijden van hun huwelijk? Aan hun verschillende werelden?

Toen kwam het eruit: "*Werom ekkik mee diene mens, soms zuuveel ruze gemoakt?*"

~ ~

En buiten veranderde de wereld als steeds. In cirkels zoals dat pleegt te gaan.

Deel 1

Ergens, aan een rivier

In de voutekamer van de pachthoeve bij de beek naast het pad naar het station, ergens aan de oever van een rivier, werd in augustus leven doorgegeven. De meeste oogsten waren binnen, de slacht in september geregeld, de dagen zouden gaan korten, huisvlijt vulde stilaan de uren. Henri, roepnaam Riten, en Marie-Thérèse, kortweg Marie, boerden goed in de hoeve die er lang voor hen al stond.

Een man van stand, Joseph-Jean-François graaf de Ferraris, vermeldde de compacte, kleine doening al in 1775 in de topografische *Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden*. Mochten Riten en Marie dit geweten hebben, ze zouden die kaart amper kunnen lezen; niets voor mensen zoals zij, dat lezen.

Ze wisten ook niet wat het leven zou worden dat ze telkens opnieuw doorgaven, een jongen of een meisje. Ze moesten het nemen zoals het kwam, je had niets te willen maar een jongen was bedrijfseconomisch altijd beter. Handen van knechtjongens had je nooit te veel in een intensieve landbouwactiviteit die opbracht rond die tijd aan beide oevers van die rivier.

Riten en Marie verloren overigens nogal wat jongenshanden. Een jaar na het einde van de Eerste Wereldoorlog, toen de landbouwproductie opnieuw op volle toeren kwam en kon beginnen renderen, overleed een pasgeboren zoontje. Twee maanden voor de geboorte van het nieuwe leven dat er zat aan te komen, kwam Roger onder de wielen terecht van de boerenkar. Hij overleed aan de verwondingen; hij was negen jaar. Later zou een derde zoon, Gerard, op zijn zevende overlijden aan een longinfectie.

Het nieuwe leven was een meisje. Dat was dan maar zo. Een meisje kon ook van pas komen op de boerderij. Er is altijd wat te doen, ze zouden wel zien hoe dat liep. Twee meisjeshanden erbij brengen op termijn ook op, samen met de handen van drie oudere broers die al een aantal jaren vaders rechterhand waren en van een andere broer, de linkerhand. Er was trouwens al een zus, tien jaar ouder en goed

inzetbaar. Ze kon werken als een paard, zei men over haar. Hoe dan ook, jongens waren van een andere orde. Jongens vulden in de jaren na de grote oorlog het verlies aan van gesneuvelden.

Bij het zich ontwikkelende nieuwe leven stelden de ouders zich geen andere vragen over wat hun jongste zou worden dan wat zij mettertijd kon opbrengen voor het bedrijf. Geen vragen over wat haar toekomst zou kunnen zijn, want dat was eigenlijk toch al geregeld door daar geboren te zijn.

Twee maanden na haar geboorte overleed in de buurt Emile Claus, de kunstschilder die in lagen kleur en licht over de lagen van de samenleving rond de rivier vertelde in zijn werk. De verhoudingen tussen mensen, hoe ze met elkaar moesten omgaan, lagen ook op doek vast, geconserveerde lotsbestemming, veelal aangekocht door overheden en rijkelui nadat Koning Leopold II werken van de schilder in zijn collectie opnam. Geborstelde lotsverbondenheid omwille van geboorte, stand, taal, gewoonten, geloof.

De ouders stelden zich ook geen vragen over wat het nieuwe meisje in zich zou hebben om door te geven, mocht zij ooit kinderen hebben. Ook geen vragen over van wie zij leven zou kunnen ontvangen. Ook daarvoor lagen de contouren redelijk vast binnen de vertrouwenwekkende kleine perimeter dichtbij.

~ ~

Het meisje evolueerde goed, van gehoorproblemen zoals haar moeder die kende was nog geen sprake. Moeder had het met haar naam doorgekregen: Den Dooven. Nakomelingen wisten wat hen te wachten kon staan. Moeder plaatste de kinderstoel in de stal als de koeien gemolken werden en op het land als er gezaaid, gewied en geoogst werd. Het leven zoals het was als vroege leerschool met bijbehorende levenswijsheid.

Vroeger dan haar broers nam ze de woorden om zich heen op. In de koeienstal leerde ze met zichtbaar genoegen de namen van de melkkoeien. Toen ze elf maanden was, wees ze heel precies Bloale en Stelle aan, namen die ze vlug corrigeerde zoals hoe moeder ze noemde, Bloare en Sterre. Taal zou haar wapen worden om weerwerk te bieden tegen de oudere broers en zus met hun wijsheden, zekerheden, hun

joligheid en gebekvecht. Zij trachtten 'het kakkernestje' om de tuin te leiden, speels, ondeugend. Ze gunde hen echter hun pleziertje niet, ze werd er noodgedwongen verbaal door gesterkt, meesterlijk rad van tong, ook wel eens een lastigaard gevonden door haar ouders, verbaal averechts als ze per se iets wou. Maar ze stal altijd sympathie, als aangename speelmaat die voor ontspanning en afleiding zorgde in het gezin. Al vlug noemden ze haar met een afkorting Gientje, wat klonk als *Zientsche*.

Bij een bezoek van en naar neven en nichten, aan de andere oever van de rivier zowat vijf kilometer van hen vandaan, merkte ze dat de woorden daar in Gottem anders klonken. Hun ouders waren de zus van Gientjes moeder en haar man Camiel. Ze gebruikten ook soms andere woorden dan zij voor hetzelfde. Ze zei tegen haar moeder dat ze daar zo traag spraken. Moeder repliceerde dat zij zo snel sprak, vandaar.

Vooraf met haar nicht Jacqueline klikte het. Zij noemde haar Jackliene maar toen ze bij haar was, sprak ze haar naam uit als *Jack-e-lie-ne*, traag, elke lettergreep geprononceerd, gearticuleerd zoals dat aan de andere oever klonk. Omdat ze graag bij de andere kant was, nam ze hun manier van praten, hun woorden makkelijk over, ze imiteerde hen.

De bezoeken aan de andere oever werden met de tijd echter minder talrijk. Het was een lange weg stappen om er te komen. Er was wel een veer, maar een brug zou makkelijker geweest zijn om elkaar meer te ontmoeten. De familie aan de andere kant dunde trouwens uit.

Na de Eerste Wereldoorlog werden aan de kerk plakaten uitgehangen. Franse gemeenten ronselden Vlaamse boeren om in de leegstaande boerderijen in de Loirestreek en in Normandië de plaats in te nemen van gesneuvelde Franse boeren. Grenzen zijn minder grens als het om werkvolk gaat, om economische baten en om oorlogen juist omwille van die grenzen.

Frankrijk had vertrouwen in de Belgen, die lang voordien al migreerden als loonarbeiders bij grote Franse boeren en tabaktelers. Op het 'Frans kerkhof' in het dorp van Riten en Marie lagen 750 Franse soldaten begraven, waaronder boeren die sneuvelen tijdens het bevrijdingsoffensief van oktober 1918 rond de Leie en de spoorweg van

Gent naar Kortrijk. Ook soldaten uit de voormalige Noord-Afrikaanse kolonies liggen er onder islamitische grafzerken. Vlaanderen stond in het krijt.

De families aan beide kanten van de rivier – die van Riten en die van Camiel – hadden wel wat opvolgers in de aanbidding. Riten zelf kwam uit een nest van acht en nam als jongste de hoeve over. Maar beide families hadden te weinig akkergrond, 'land' zoals ze het noemden, opdat elk van de zonen economisch onafhankelijk, zelfstandig zou kunnen leven wanneer de tijd rijp was om aan een eigen gezin te beginnen. Onder vier zonen de grond verdelen zou hen richting bedelstaf verwijzen, dat beseften ze allen. Ze wilden niet in de uitdrukking verdwijnen dat ze 'één graanzak van de hongerdood verwijderd' zouden zijn.

Naar de stad trekken was een alternatief. Sinds eind vorige eeuw schreeuwde men er om goedkope arbeiders die de fabrieken moesten laten renderen met goedkoop geproduceerde producten die over de grenzen werden verkocht. Riten discuteerde fel over beide opties met zijn zonen die ook wel wat wilden. Het waren polemieken over leven 'volgens de Franse slag' of leven in een stad. De stad was voor de zonen heel verleidelijk. Het leven was er anders dan het leven rond de meersen en landerijen. In het café hoorden ze ook wat '*les années folles*' te bieden hadden in de stad.

Zonder het zo te benoemen, werden op de kansel situaties gebruikt uit '*The Great Gatsby*' van Scott Fitzgerald om het verderfelijke en liederlijke van die tijd in de stad aan te tonen: de wilde feesten, dansen, jazz, drankgebruik, nieuwe vrijheden voor vrouwen, de afstand tussen de mensen, het ieder voor zich, in het beste geval verenigd in georganiseerde vennootschappen. Riten en Marie kregen op zondagen vanop de kansel overtuigende argumenten aangereikt om hun zonen deze vrijheidsbeleving niet te gunnen. Op markten hoorde Riten in niet mis te verstane bewoordingen hoe de arbeiders leefden rond de fabrieken in de stad met haar stegen en beluiken, ongezond, onveilig, ongemakkelijk, onvrij. Leven in materiële miserie en morele malaise.

De zonen hadden tegenargumenten. Vakverenigingen zoals de Broederlijke Maatschappij der Wevers kwamen op voor rechten voor de

arbeiders, voor betere arbeidsomstandigheden. De harde werkers van het platteland konden er steun genieten. Wie ziek werd omwille van de slechte hygiënische leef- en werkomstandigheden kon via solidaire ziekenfondsen financieel en materieel geholpen worden. Er waren de coöperatieve winkels Vooruit die aan goede prijzen konden voorzien in eten en drinken.

Allemaal goed en wel, erkende Riten, maar het zijn socialisten. Op-roerkraaiers, opgestookt door vakbonden. En bovenal zouden zijn zonen daar wegdrijven van God. Daarvoor moest hij ze behoeden, vond ook de zus van Riten, een kloosterzuster.

Een kloosterzuster in de familie zorgde voor enig gezag, naast andere voordelen. Het gaf een opwaardering, een moreel aura als een telg van een gezin priester, pater of kloosterzuster werd. Een oudste van het gezin die deze levenskeuze maakte, strekte overigens tot aanbeveling en meerdere eer. Door de keuze van de oudste voor Kerk en celibaat verdween de druk op de jongere zussen en broers om hun oor te luis-teren te leggen of ze misschien niet het uitverkoren voorwerp van een roeping zouden zijn.

Voor Kerk en klooster had het een interessant erfvoordeel. Vanuit het gewoonterecht kreeg de oudste een eerstgeboorterecht wanneer de erfgoederen moesten verdeeld worden. Priesters en kloosterlingen zijn in principe kinderloos, waardoor de erfgoederen, bepaald door de regels van de respectieve geloofsinstanties, te beurt vielen aan de obediëntie bij het overlijden van hun discipel.

Er kwam dus geen arbeidsmigratie naar de Gentse textielfabrieken van de Hemptinne of van de socialistische katoenspinnerij Vereenigde Spinnerijen en Weverijen of de *Filatures et Tissages Réunis*. En ook niet naar de fabriek van textielmagnaat Camiel De Stoop in Kortrijk of naar de zijde-ateliers in Deinze.

~ ~

Aan de andere kant van de rivier koos de familie van Ritens schoonbroer resoluut voor Frankrijk. Daar lagen immense verlaten velden op hen te wachten. Camiel trok in fasen met zijn gezin richting Meaux, ook met zijn dochter Jacqueline. Ze zouden daar een tijd als vreemden worden aanzien, dat wisten ze, zo gaat dat blijkbaar als je naar 'den

vreemde' trekt. Ze zouden er ook eenzaamheid kennen, ver weg van de familie. Maar het plakkaat aan de kerk zei dat ze in de goede handen zouden zijn van het Katholieke Werk der Vlamingen. Een garantie voor het zielenheil van de familie 'in den vreemde'.

Ook emigreren naar Frankrijk dan maar? Riten was niet te vermurwen, geen migratie. Zijn grens lag rond het akkerland bij de hoeve, met wat varkens, een zestal koeien voor de melk en een paard voor het zware werk; en niet te vergeten een varken van eigen kweek voor eigen verbruik. Binnen die grenzen voelde hij zich beschermd, verbonden met de natuur en met het weer dat hij kon lezen en voorspellen, gehecht aan de familie in de hoeves rondom die van hem. Dat anderen grenzen gebruiken om over te steken is hun probleem, men moet er niet het zijne van maken, argumenteerde hij. Hij had het daar goed aan de rivier.

Omwille van vaak tegenstrijdige reacties vanuit de Franse samenleving op Vlaamse migranten kende Frankrijk sinds lang een tweeslachtige houding tegenover vreemdelingen. Ook de familie Van de Walle, zoals Camiel heette, ervoer dit. Ze kenden weinig Frans maar ze leerden vlug dat '*liberté, égalité, fraternité*' niet zomaar aan iedereen gegund werd. Zo werkt dat niet. Er is een vagevuur te doorstaan, er zijn wachttijden en administraties die hun werk moeten doen.

De tijd was wel al voorbij dat wie geboren was uit een Franse vader zich kon beroepen op de Franse waarden die gelden en opbrengen. Het *ius sanguinis* zorgde vooral goed voor het eigen volk. Vreemdelingen had men nodig, maar ze moesten eerst door een wachtkamer, met onzeker uitzicht. Kinderen geboren op Franse bodem konden aanspraak maken op burgerlijke opwaardering en Frans staatsburger worden, het *ius soli* zoals Napoleon het voordien decreteerde. Naast de bloedlijn installeerde hij de geboortegrond als criterium voor 'je hoort bij ons'.

Riten vernam dat zijn migrantenfamilie na de oorlog iets makkelijker rechten kreeg om er te boeren. Want nood breekt wet: na de Eerste Wereldoorlog was Franse *realpolitik* een opportuniteit voor de Vlamingen. Franse regelgeving moest aangepast worden om landbouwers, vreemdelingen, aan het land te binden. Geïmmigreerde Belgi-

sche boeren konden vanaf 1927 al na drie jaar verblijf in Frankrijk de Franse nationaliteit aanvragen.

Dat zag vader Van de Walle wel zitten. Gedaan met de ingewikkelde administratieve sluisen waar ze dachten door te moeten. Geen *admission à domicile*, geen *petite naturalisation* om burgerrechten te bekomen en je definitief te kunnen vestigen. Niet meer jaren wachten op de *grande naturalisation* vooraleer je je Frans staatsburger kon noemen. Een dure procedure voorbehouden voor de rijke buitenlandse bourgeoisie. Die wou Frankrijk ook wel binnenhalen.

Het bood een toekomst voor vader Camiel en zijn toenmalige en toekomstige kinderen die zich aanpasten aan de Franse maatschappij. Hoewel Frankrijk economisch niet oninteressant leek voor hem, kon de administratieve liberalisering Riten niet overtuigen. Hij hoorde immers ook zeggen dat nogal wat jonge Belgen niet gecharmeerd raakten door deze Franse inhaligheid. Ze verkozen Belg te blijven om te ontsnappen aan de Franse dienstplicht, die een stuk lastiger was dan de Belgische.

Ook zonder de nabijheid van haar nicht Jacqueline keek Gientje met grote ogen naar wat het leven te bieden had in en rond de hoeve. Ze vond het leven best goed zoals het daar geleefd werd bij de rivier. Ze vond het spannend om te ontdekken hoe een jaar zich altijd opnieuw uitrolde in zich herhalende momenten; met herkenbare, terugkerende patronen van geuren en kleuren, van doen en laten. Betrouwbaar en voorspelbaar. De opvolging der dingen klopte.

Je moest er wel iets voor doen om zekerheden te krijgen: de gewoonten en rituelen navolgen, het jaarritme in al zijn articulaties respecteren. In de onzekerheden die de natuur orkestreert, willen rituelen en gewoonten helpen om bij elkaar te blijven, samen sterk te staan om met dreiging om te gaan. Je weet wat je te doen staat, je kan nagaan of anderen al dan niet doen wat hen te doen staat. Wie het niet doet, zal het geweten hebben.

Met oordelen, vermomd als meningen, zijn mensen goed uitgerust om gedrag van anderen te plaatsen binnen of buiten de gemeenschap; "Wij weten hoe het moet want 't is altijd al zo geweest". Sociale controle, zoals men dat later zou noemen, afgemeten aan het voldoen aan